

ÖZGƏ NİTQİNİN SEMANTİK STRUKTUR – FUNKSIONAL VƏ STRUKTUR TIPLƏRİ

Vasitəli nitqin qrammatik, leksik və fonetik baxımdan həmişə olduğu kimi verilməsi fikrinə bir sıra dilçilər şübhə ilə yanaşsalar da, bu məsələyə aydınlıq gətirə bilməmişlər.

Q. Çumakov özgə nitqinin ötürülmə üsullarını əsas götürməyi təklif etmişdir. O, müasir rus dillərində özgə nitqinin ötürülməsinin beş üsulunu – vasitəsiz, vasitəli, tematik, qeyri-məxsusi vasitəsiz, sərbəst vasitəsiz üsullarını ayırır və onlara müvafiq olaraq vasitəsiz nitq, vasitəli nitq, qeyri məxsusi vasitəsiz və sərbəst vasitəsiz nitq tiplərini fərqləndirir. Onun fikrinə görə verilən tiplərdən hər birinin özünün növləri vardır. Daha aşağı tərtib təsnif üçün funksional –semantik –struktur amilləri əsas götürülməlidir. Müəllif belə hesab edir ki, aşağı tərtib səviyyəsində təsnif zamanı bir halda funksional, digər halda struktur, üçüncü halda semantik amillər aparıcı mövqedə durur. Qeyd etmək lazımdır ki, özgə nitqinin bu şəkildə ardıcıl tiplərə və növlərə bölgüsü başqa ədəbiyyatlarda diqqət mərkəzinə çəkilmir. Daha çox özgə nitqinin özünü təyin etmə və bundan sonra onun verilmə üsullarından asılı olaraq növlərinin şərhinə üstünlük verilir. Ədəbiyyatda özgə nitqindən sonra onun vasitəsiz nitq növü açıqlanır. Bəzən özgə nitqinin iki əsas növü qeyd olunur və sonra həmin növlərin daxili bölgüsünün aparılmasına üstünlük verilir. Məntiqi baxımdan bu yanaşma tərtibi anlaşıqlı olmasına görə daha geniş yayılmışdır.

Özgə nitqinin onun özgəyə nə dərəcədə məxsusluğuna görə təsnifi ilə yanaşı semantik- funksional baxımdan təsnifi də maraqlı doğurur. Belə bölgüdə meyar semantik-funksional və struktur amillərdir. Fikirimcə, təsnifatda semantik- funksional və struktur amillərin eyni zamanda nəzərə alınması özünü doğrultmur. Bölgü funksional meyar üzrə aparıldıqda özgə nitqinin məntəqə reallaşma tipləri aşkara çıxarılır. Təsnifat zamanı 5 əsas tipi ayırmaq olur. Həmin tiplər bunlardır: 1) danışq tipi; 2) sənədli tip; 3) mahnı- nəğmə tipi ; 4) səs təqlidli tip; 5) signal tipi. Hər tipi ingilis və Azərbaycan dili materialları üzrə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Özgə nitqinin danışq tipi. Bu bir özgə nitqinin bilavasitə danışq prosesində üzə çıxmasına görə fərqləndirir. Bəzən onu adi nitq də adlandırırlar.

“What is it? She cried. “Show it to me, for the house is bare, and we have need of many things” And he drew the cloak back and showed her the sleeping child.

“ Alack, Goodman!” she murmured, “have we not children enough of our own, that thou must needs bring a changeling to sit by the heart? And who knows if it will not bring us bad fortune? And how shall we tend it? And she was wroth against him (Oscar Wilde TSC 199).

Meyxanaçı heyvətlə qışqırdı:

-Cin?

-Nə, cin, -Əhməd Bəşir cavab verdi, -bəs sən niyə belə qorxdunki

- Cin də insandı”-.

- Danışq və ya özgə nitqinə aid həmin igilis, həm də Azərbaycan dilindən gətirilmiş nümunələr bu tiplərin başqasına məxsusluq baxımından vasitəsiz nitqlə eyniyyət təşkil etdiyini təsdiq etməyə tam əsas verir. Funksional baxımdan fərq ondadır ki, bu tip danışq prosesində meydana çıxır. Burada müəllif kontekstlə müşayiət olunan dialoji nitqin baş verməsi aşkardır. Müəllif dialoqda iştirak edənlərin növbələşməsinə öz sözləri ilə verir. Eyni zamanda, müəllif özgə nitqini verəndə bəzən özgə ninnitqi reallaşdırma zamanı keçirdiyi hissələrdə oxucuya çatdırmaq istiyir. Danışq nitqinin əsas göstəricilərindən biri onun temporal xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu nitq müəllifin nəql etməsini qabaqlamır. Yəni danışq prosesi müəllif nitqi ilə eyni vaxta təsadüf edir. Əgər bu nitq zamanı etibarlı ilə keçmiş aid olarsa, onda müəllif kontekstində hadisənin (danışq aktının) baş vermə zamanı haqqında qabaqcadan məlumat verilir. Özgəyə aid danışq nitqinin reallaşma zamanı əsasında üzə çıxan fərq həmişə əsaslı fərqləndirici əlamət funksiyasında çıxış edə bilmir. Nitqin vasitəli və vasitəsiz formalarında da yeni cəhətlər üzə çıxır. Əslində bu təbii. Çünki özgə nitqinin müxtəlif təsnifat vahidləri qarşılaşdırılır.

- **Sənədlinitq.** Müəllif nəql etmə prosesində müəyyən vasitə qeydə alınmış nitqi canlandırır. Belə vasitə rolunu məktub, afişa, elan, kitab, vərəqə, əmr, titr, sənəd və s. oynaya bilər. Yəni özgə nitqi müəllif tərəfindən başqa mənbələrdə də əldə olunur. Bu mənbə funksiyasında obyekt deyil, obyekt çıxış edir. Müəllifin nitqi başqa mənbədən götürülməsinə görə ona bəzən yazılı nitq də deyilir. Əlbəttə, bu tam düzgün təyin etmə deyildir. Çünki müəllif özgə nitqini mütləq yazılı mənbədən götürür. Bəzən bu danışqdan, yəni şifahi nitqdən də alınır.

- *Salman əlindəki radioya birləşdirdiyi qulaqcıqları qulaqlarına taxmışdı və fikri zikri orada oxunan mahnıda idi. Amma arada həm söhbətinin xətrinə dəyməsin deyə başı ilə onun sözünü təsdiq edirdi. Birdən elə bil Həsənin danışdığını unutdu. Əlini əlinə vurub dedi: “Ə, görmə deyir e! Tər saqızı məni məcnun elədinsən! Sözə bax e, Qəzəl seçəndə də gərək beləsini seçəsəndə.*

Bu nümunədə Salmanın nitqində işlənmiş “Tərsaqızı, məni Məcnun elədinsən” - cümləsi ona məxsus deyildir. Salman qulaq asdığı qəzəldən bir cümləni dilə gətirir. Bu isə nəql edən yazılı mənbədən aldığı, yaxud götürdüyü özgə nitqi deyildir. Bu onun eşitdiyi özgə nitqdır. Özgə nitqi müəllifin nitqindən sonra Salmanın verilmiş vasitəsiz nitqinin daxilində yer almış sənədli nitqdır. Qəbul edilmiş “sənədli nitq” terminoloji birləşmənin birinci tərəfi olan “sənədli” mənasını birləşmədə əsas götürmək düzgündeyildir. Hərçəndki, bəzi hallarda müəllif kontekstindən sonra

³³ Baş müəllim, ADPU

yer alan özgə nitqinin bilavasitə sənəddən götürülməsi hadisəsi rast gəlinir. Məsələn, “Müstəntiq Zahidin və siqəsini götürüb ehmalca öskürüb boğazını təmizləyəndən sonra oxumağa başladı: *Familiyası-Əhmədov, Adı-Zair, Atasının adı: Sabir.Vəzifəsi kafedra müdiri. Sən kafedra müdiri idin. Bitdi karyeran. Nöqtə. Tutulmuşan. İşdən çıxarılaçaqsan. Olarsan heç kim*”.

Nümunədə müəllif konteksti ilə daxil edilən nitq müstəntiqə məxsusdur. Lakin bu nitqdə müstəntiqin məhz sənəddən oxuduğu sözlər də vardır. Müstəntiqin məhz sənəddən oxuduğu sözlər sənədli nitqi təşkil edir.

Sənədli özgə nitqinin formal əlamətlərinə görə adi danışığın vasitəsiz nitqə bənzəməsi qeyd olunur. Burada qarşı qarşıya duran və ya tək-tək monoloqunu söyləyən adamlar deyil, radio və televiziya səsənmiş, iclaslarda eşidilmiş, qəzet, kitab və jurnal səhifəsində, poçt teleqramında əksini tapmış, arxiv sənədlərində qorunmuş əmr, yazı, məktub, müraciət, hökm, məxvi məktub və sair sənədlər dillənir. Əlbəttə, sadalananların dairəsini kifayət qədər genişləndirmək mümkündür. Təkrar qeyd etmək lazımdır ki, sənədlilik yalnız nitqin əvvəllər haradasa qeyd olunması, onun mənbəsinin varlığı ilə bağlıdır. Burada sənədin hüquqi qüvvəsindən söhbət gedə bilməz.

- Zaza can, o, ərizəsini yazanacan sən qəzetini oxu, --dedi.

- Yaxşı. Oxuyuram.” İnsan sağlam olsun deyə”

Şoşa:- Bax bu, elə bizimçündür! - təqdir elədi.

“Başğırısı keçirməmiş adam tapmaq çətindir”

Düz deyil! Mənim başım heç axı ağrımayıb! – Qullya sözümlü kəsdi.

Bu qəzet son vaxtlar tamam çasıb, -- deyə İsidor donqulandı.

Ardını oxuyuram! “ Özünü qonaqlıqda necə aparmalı”.

Yox, bu, bizimçün deyil! – Şoşa əlini yellədi (Dumbadze)

Özgə nitqinin sənədli və ya yazılı adlanan tipi həm vasitəsiz, həm də vasitəli nitq üçün səciyyəvidir.

Sənədli vasitəsiz nitqin ən çox rəsmi üsluba əsaslanması, bu nitq növündən ən çox M.S.Ordubadinin, M.İbrahimovun, Ə.Vəliyevin, S.Qədirzadənin istifadə etməsi onun daha çox sitata oxşaması haqqında fikirlər mübahisə doğurur. Qeyd edilən nitq tipi müxtəlif sistemli dillərdə özünü göstərir və müxtəlif üslublarda istifadə edilir.

Mahnı, nəğməli nitq. Bu nitq forması daha çox bədii əsərlərdə işlənir. Belə formanın seçilməsi əsər müəllifinin məqsədlərindən, kompozisiyadan, əsərdəki konkret situasiyasından asılı olur. Bədii – estetik məqsədi əsas götürərək müəllif mahnını və ya mahnıdan parçanı əsərə daxil edə bilər. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarından biri olan dastanlarda fikrin aşiq mahnıları ilə deyilməsi geniş yayılmışdır və dastanlar üçün səciyyəvidir. Mahnı, nəğmə şəklində olan vasitəsiz nitq yalnız dastanlarda deyil dram əsərlərinin bütün növlərində, eləcə də nəzm və nəsr əsərlərində, publisistik yazılarda qeydə alına bilər. Bədii əsərlərdə özgə nitqinin mahnı, nəğmə ilə verilməsi ilə yanaşı, onun şerlə ötürülməsi də mümkündür. Ona görə də mahnı, nəğmə nitqini ümumi şəkildə qəbul etmək lazım gəlir.

Səs təqlidli nitq. Bu nitq forması, ümumiyyətlə səs təqlidini özgə nitqinin bir tipi kimi təyin edir. Özgə nitqini bütöv şəkildə və ya onun fraqmenti kimi ifadə edən səs təqlidi vasitələri müəllif sözləriylə ya müəllif konteksti ilə daxil edilir. Daxiletmə forması başqa nitq tiplərinin daxil edilməsindən seçilmir. Yəni burada daxiletmə eyniliyi vardır. Özgə nitqində ifadəsini tapan təqlidi sözlər təsviri funksiya daşıyır, bir çox hallarda personaj emosional – ekspressiv vəziyyətlə və ya konkret situasiya ilə əlaqədar bu sözləri tələffüz edir. Nitq aktı prosesində, eləcə də yazılı əsərdə müxtəlif vasitələrin, silahların, təbiət hadisələrinin, heyvanların, quşların, müxtəlif obyektlərin, predmentlərin (məsələn, saat, maşın siqnalı, telefon zəngi və s.) səslərini daxil edir. Bu cəhətə görə özgənin nitqində işlənən səs təqlidi sözlər, səsənin məxsus olduğu vasitənin, obyektin, predmetin çıxardığı səslərlə eynilik təşkil etsədə, məxsusluq baxımından fərqlənir.

Siqnal nitqi. Özgə nitqinin ötürülmə tiplərindən biridir. Bu zaman özgənin nitqi işarə və siqnallar şəkilində baş verir. Lakin müəllif həmin siqnalların ifadə etdikləri mənanı açıq şəkildə verə bilər. Yəni müəllif özgə nitqini siqnala deyil, həmin siqnalın bildirdiyi sözlərə verir.

Siqnal kimi mimika, jest, xüsusi səslər, işarələrdən istifadə edilir. Belə işarə və siqnalların bəziləri qəbul edilmiş olduğu halda, bəziləri əsərdə açıqlanır. Müəllif işarə və siqnalların mənasını qabaqcadan aydınlaşdırır. Mimika və jestlər özgənin hadisəyə, suala, müraciətə, davranışa, səssiz, sözsüz cavab verməyə imkan verir. Müəllif və ya nəql edən belə hallarda özgənin emosional vəziyyətini, onun öz mimika və jestləri ilə nə demək istədiyindən bəhs açar bilər. Təbii ki, bu özgə nitqinin əslə olmur. Yəni mimika və jestin nəyi ifadə etməsini həmin jesti edən şəxs dəqiq izah etməyə qadirdir. Müəllif isə onun şərhini öz anlaması əsasında izah edir. Bu cəhətdən mimika və jestlərin, tam aydın olmayan, qəbul edilməmiş işarələrin müəllif tərəfindən vasitəsiz nitq kimi verilməsi qeyri - əsl vasitəsiz nitq formasına yaxınlaşır.

Ədəbiyyat

1. Quliyev Ə. Vasitəli və vasitəsiz nitq Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Sintaksis. Bakı, 2002.S. 174-191

2. Çупаков Q.M. Синтаксис конструкция с чужой речью. Киев, 1975

3. Кодухов V.İ. Прямая косвенная речью в современном русском языке. L.,1957

4. Alxasov K.Müasir Azərbaycan dilində vasitəsiz nitq, Bakı, 2000

5. Thompson G. English guides: Reporting. Harper Collins Publishers LTD, 1996

Açar sözlər: *adi nitq, daxili nitq, müəllif nitqi, mahnı nitqi, sənədli nitq, səs təqlidli nitq*

Key words: *simple speech, author speech, song speech, documental speech, voiced speech*

Özgə nitqinin semantik – funksional və struktur tipləri

Xülasə

Məqalədə özgə nitqinin beş tipini təyin edən ötürülmə üsullarından bəhs olunur. Danışığ və ya adi özgə nitqinə aid həm ingilis, həm də Azərbaycan dilindən gətirilmiş nümunələr bu tiplərin başqasına məxsusluq baxımından vasitəsiz nitqlə eyniyyət təşkil etdiyini təsdiq etməyə tam əsas verir.

Summary

Types of structural and semantic speech in indirect speech.

This article giving information regarding five types of transmission options indirect speech. The patterns which was brought in English and Azerbaijan languages contain the same idea in indirect speech.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva